

ФІЛОСОФІЯ ПОХИЛОГО ВІКУ: ПАРАДИГМАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

У статті досліджено парадигми філософії віку: екзистенційна, гносеологічна, дитяча та доросла. Охарактеризовано роль середовища в розвитку особистості, встановлено зв'язки між організмом і середовищем. Проаналізовано основні етапи переходу від дитячої до дорослої парадигми: крах ілюзій, зміна запитів до середовища, врахування свого впливу на нього, організація та охорона середовища. Запропоновано розуміння суб'єктивності людини в екзистенціалізмі. Наведено приклади ситуацій вибору, які завжди пов'язані з екзистенційними почуттями: тривогою, самотністю, свободою. Зазначено, що посилюють суб'єктивність людини похилого віку відповідальність за себе та інших, життєвий досвід помилок і втрат, потреба у піклуванні про середовище.

Ключові слова: філософія віку, парадигма, організм, середовище, суб'єктивність, ситуація вибору.

Філософське осмислення похилого віку як особистісного та соціокультурного феномену, з одного боку, є основою розвитку у літньої людини нового світоглядного підходу та вироблення оптимальних стратегій власної життєдіяльності в умовах зміни соціального статусу, ролей, професійної зайнятості, комунікативних зв'язків, способу життя, зменшення фізичної сили і здоров'я. З іншого – є підґрунтям формування механізмів адаптації суспільства до своєї нової структури, значною частиною якого є люди старших віків та останніх – до молодших когорт, до суспільства у цілому і до свого нового соціального стану.

У філософських творах достатньо широко висвітлюється період завершення людського життя, старості, що включає і похилий вік. Концепція розуміння старості як природного, універсального феномену, деякої об'єктивної реальності подана в працях Платона, Аристотеля, Гіппократа, Піфагора, Сенеки, Цицерона та інших античних мислителів. Проблемний аспект взаємозв'язку віку і часу, що втілював трансцендентну ідею, розглядали середньовічні філософи Августин Блаженний, Григорій Ніський, Діонісій Ареопагіт, Ориген, Фома Аквінський. Причини старіння та можливість подовження людського життя вивчали середньовічні раціоналісти-алхіміки Р. Бекон, А. Великий, Р. Луллія та ін. та представники містифікованої алхімії Парацельс, М. Сендивогий, Т. Воген та ін. Мислителі епохи Відродження зробили важливий внесок у розвиток наукових основ геронтології та гуманістичного осмислення феномену старості, серед

них Ф. Бекон, Л. Корнаро, К. Гуфеланд, Е. Галлей, А. Кетле, П. Мірандола, Л. Валла та ін. У класичній німецькій філософії в осмисленні людської життєдіяльності вік пов'язувався з діалектичним розвитком суб'єкта (І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах). Новий погляд на людину, її життєві орієнтири та цінності поданий науковим напрямом «філософія життя» (Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон, Г. Зіммель, О. Шпенглер); взаємозв'язок життя та смерті, розгляд старості як пограничного стану перед загрозою припинення буття – екзистенціалізмом (С. К'єркегор, М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж. Сартр, Г. Марсель і А. Камю, П. Тілліх).

Огляд наукової літератури свідчить про те, що за наявності ґрунтовної теоретичної бази проблема «філософії віку», яка дає розуміння процесам, котрі супроводжують перехід до старості (похилий вік), розроблена недостатньо. Вона є новою сферою гуманітарного знання, яка репрезентована небагатьма працями сучасних дослідників: М. Мамардашвілі, О. Косілової, С. Лішаєва, Ю. Єлісеєвої, М. Епштейна, Т. Коваль.

Метою статті є вивчення парадигм філософії похилого віку.

Вік – це один з періодів, етапів, або циклів, розвитку людини. Настання нового вікового періоду супроводжується фізіологічними, психічними та розумовими змінами. М. Епштейн пропонує розуміння поняття віку як «неперервного й циклічного зростання життя», а категорію віку трактувати не лише як певний період людського життя, але й як фазу в становленні кожного періоду. Тобто в кожному віковому періоді є «своє дитинство, своє отрочтво, своя молодість, зрілість і своя старість [5, 201]».

Для філософії віку важливим є питання духовного розвитку особистості й те, як він впливає на спосіб життя людини, її долю та призначення.

С. Лішаєв зазначає: «Сукупність змін в самопочутті старіючої людини і в способах її взаємодії з навколишнім світом (те, як на тебе реагують «інші», і те, як сам ти реагуєш на людей, речі, життєві ситуації) проходить через рефлексивне опрацювання і закріплюється в новому етосі. Залежно від того, як людина «працює» з власним віком, етос старого набуває різних форм [3, 16]». Етос у цьому контексті розуміється як стійка внутрішня моральна характеристика (О.Т.).

Розвиток особистості відбувається в певному середовищі. Поняття «середовище» має багато значень: макросередовище (природне), географічне, соціальне, мікросередовище та ін.

Середовище забезпечує людині умови продукування певних ідей та технологій, що поповнюють техносферу; в процесі взаємодії із

суспільним середовищем відбувається розвиток індивіда як особистості, що вдосконалює соціосферу. Найвище призначення людини – продукування інтелектуального та духовного досвіду, від якого залежить наповнення ноосфери (сфери розуму, сфери єдності суспільного та природного), через вдосконалення якої іде гармонійний розвиток всесвіту. Похилий вік у силу біопсихологічних та фізичних особливостей, набутого протягом життя соціокультурного знання та екзистенційного досвіду створює найкращі умови для підвищення духовності.

О. Косилова поняття «віку» розглядає через поняття «суб'єктності», вона зазначає: «Вік – це колосальне перетворення суб'єкта і особистості». Суб'єкт розглядається як пізнавальна та екзистенційна структура, здатна перетворюватись і вдосконалюватись з віком. Вік розглядається автором у взаємонакладанні двох парадигм екзистенційної та гносеологічної, які в підсумку сходяться в одній точці, формуючи ставлення людини до світу «Я/Світ». Екзистенційна парадигма пов'язана з тим, що людина – істота смертна, соціальна, думаючи про сенс життя, про істинність, про мораль, гносеологічна парадигма – з тим, що людина істота розумна і здатна до пізнання. «Пізнавальним дорослішанням» автор називає «перехід зі стану гносеогеоцентризму (гри з середовищем) до альтруїстичного стану середовища, який не спотворює інформацію і нічого не пізнає, не з'ясовує правил, а вміщує їх у собі» [1, 28].

У філософії віку розрізняють дитячу та дорослу парадигми. Дитина адаптується до середовища, не оцінює його й не змінює, що можна розглядати як споживацьку парадигму, яка характеризується егоїзмом, абсолютністю мислення, відсутністю релігії й етики, відсутністю рефлексії. Середовище для дитини абсолютно істинне (наприклад, дитина не сумнівається в правильності дій чи слів дорослих). В той же час, середовище впливає на дитини, бо вона узгоджує з ним свої дії, грає за правилами, встановленими дорослими. Дитина може бути слухняною і поводитись відповідно суспільним вимогам, лише коли правила із зовнішніх стають внутрішніми спонуками відбувається дорослішання.

Зміна парадигм від дитячої до дорослої, на думку О. Косилової, проходить такі етапи: крах ілюзій, зміна запитів до середовища, турбота про середовище. Основна ілюзія дитини – середовище дружне до мене (я захищений; є ті, кому я потрібний, хто піклується про мене і т. д.). Про неї піклується мати, але з погляду дитини про неї дбає саме середовище.

М. Мамардашвілі характеризує дитячу парадигму у дорослої людини як егоцентричну: людина сприймає все, що відбувається у світі, як таке, що має до неї відношення, а не відбувається саме по собі. Тобто згідно з психологією дитини все відбувається, щоб доставити їй задоволення або образити її. Доросле сприйняття відрізняється розумінням, що «світ не має по відношенню до нас жодних намірів» [2, 21-22]. Часто дорослі поводяться саме за дитячою парадигмою. Продовжуючи думку автора, можна сказати, що своє незадоволення чимось, роздратованість якимось предметом доросла людина вміє замінювати іншими почуттями, наприклад любов'ю, змінюючи при цьому не сам об'єкт, а своє ставлення до нього.

Доросла людина перестає сподіватись на середовище, припиняє вимагати від нього більше необхідного, тобто намагається сама себе забезпечити. На відміну від дитини, яка лише використовує наявне середовище, дорослий – це той, хто сам створює та піклується про своє середовище. Розрізняють ставлення до середовища творче та охоронне. Молодь прагне до творчого перетворення середовища, а літні люди – до його збереження. Те й інше ставлення може бути турботою про середовище та укладатися в дорослу парадигму.

Організм співвідноситься із середовищем певним чином. Він уписаний у нього, але він з нього, у певному сенсі, виділений. Середовищем організм користується як засобом досягнення цілей, як засобом існування та задоволення своїх потреб і т.п. Він не бере до уваги інтереси й наміри середовища. Із середовищем людину не пов'язують щиросердні взаємини. У середовища не може бути «інтересів», які організм урахував би, навіть якщо воно є іншим організмом. Той, чий інтереси враховуються, – не середовище, а інший суб'єкт. У більшості випадків турбота про середовище як живе так і не живе – це засіб підвищення комфортності власного існування. Організм – це той, хто має свою мету в собі самому, а середовище – сукупність засобів для досягнення його мети. Деякі організми можуть бути середовищем для інших організмів, наприклад мати – абсолютне середовище для дитини.

Імовірно гуманно звучав би імператив: «Ніколи не стався до інших людей як до середовища». Або хоча б: «Ураховуй інтереси, іншого організму, що перебуває в рівному положенні по силах, а особливо, якщо його положення гірше. Якщо ж положення деякого організму набагато краще, ніж твоє, ти маєш «право» не враховувати його інтереси». Так, дитина може не враховувати інтереси матері.

Щоб по-справжньому розуміти іншого, треба знати, що він вважає своїм організмом, а що – своїм середовищем. Зокрема, може

виявитися, що один партнер зі спілкування вважає своїм середовищем те, що другий вважає своїм організмом. Тоді можливий гострий конфлікт. Знати глибинні проекти іншого – завжди дуже складне завдання. Суть міжособистісної комунікації – не у врахуванні інтересів, а скоріше в контакті «свідомостей».

Дорослий – це той, хто враховує свій вплив на середовище. Крихке, нестійке середовище вимагає більш дорослої парадигми, чим стійке, тому що вимагає більшої турботи.

Не лише організація середовища вимагає великої витрати сил, важко також робити вибір і нести відповідальність. Різниця між відповідальністю у дитини і у дорослого в тому, що дитину карає дорослий: середовище його, в остаточному підсумку, все-таки дружнє, і дитина зазвичай знає правила. А у дорослого неясно, хто й коли покарає, і середовище його вороже. Тому дорослий, так би мовити, по можливості, закладає покарання в проект.

Отже, принциповий перехід від дитячої парадигми до дорослої полягає в тому, що дорослий враховує свій вплив на середовище, думає, що середовище недружнє й крихке, піклується про нього, організує його.

Дитяча або доросла парадигма обумовлюють реакцію людини на ненавмисне заподіяння їй незручності з боку середовища. Ненавмисне заподіяння незручності може бути різних типів: 1) незручність, у якій немає винуватців (погода, товчя у транспорті); 2) недбалість обслуговуючого середовища (наприклад, секретарка загубила документ); 3) незручність, безпосередній винуватець якої не в зоні доступності (секретарка передає співробітникові розпорядження начальника, яке викликає у нього незадоволення).

Доросла людина не робить помилок гіпер-причинності та не перебільшує дружність середовища. Для дорослої парадигми характерна відсутність вираження невдоволення у випадку ненавмисного збитку: людина не виражає невдоволення погодою, незручністю в транспорті, незручними розпорядженнями начальства. Однак коли мова йде про недбалість обслуговуючого середовища, вона може виразити невдоволення, якщо вважає, що це буде сприяти зміні середовища.

Якщо доросла формально людина має парадигму дитини (інфантильність), вона користується чужими ресурсами, існує за рахунок інших. Інфантильність може формуватися в результаті інтеракції дитина-батько (за Е. Берном). Батьківське ставлення до дитини як до об'єкта виховання, впливу, керування може перетворитися на маніпулювання. Інфантильний суб'єкт відрізняється

гносеологічним егоцентризмом (зосередженістю на власних цілях, потребах).

Інфантильність дорослої людини – не те ж саме, що просто дитяча парадигма дитини. Для дитячої позиції характерно багато рис: від переоцінки дружності середовища до гносеологічного егоцентризму. Якісь із цих рис у інфантильного дорослого пропадають, якісь затримуються. Наприклад, багатьом інфантильним дорослим властиво скаржитися на життя, що може бути викликано розбіжністю між очікуваним та реальним середовищем. Однак це зовсім не властиво дітям, які при розбіжності дуже швидко корегують очікування, ніколи не оцінюючи середовище. Тому схильність скаржитися – це сполучення дорослої гносеологічної, але дитячої екзистенціальної позиції.

Гносеологічно дорослий суб'єкт грає із середовищем за його правилами. В екзистенціальному ж відношенні він не чекає від середовища нічого доброго, але формує його: організує, охороняє, перетворює і т. д. Доросла парадигма турботи про середовище вимагає не пізнавальної гри, а фіксованого знання. У чому суть дорослішання, якщо об'єднати парадигми? Екзистенціальна парадигма: припинення егоїзму, перехід до турботи про середовище. Гносеологічна парадигма: припинення егоцентризму, перехід до епістемі.

Екзистенціалізм як вчення стверджує, що «всяка істина і всяка дія передбачають деяке середовище і людську суб'єктивність» [4, 320]. Під суб'єктивністю (суб'єктивізмом) розуміється, що людина сама формує себе і світ навколо себе, з чого випливає – лише вона відповідальна за своє існування у світі, вільна обирати та організовувати власне буття. З іншого боку, людина обмежена середовищем, її вчинки впливають на середовище, від них залежить доля іншої людини та всього людства. У такій ситуації, обираючи власне буття, у людини виникає почуття відповідальності за інших.

Розглянемо зміст екзистенціальних понять на життєвому прикладі.

Літні батьки, яких діти дуже люблять і поважають, проживають за кордоном у повній ізоляції, опинившись далеко від Батьківщини та рідних, в чужому мовному і культурному середовищі. Вони мають гарне медичне та соціальне обслуговування і достатнє матеріальне забезпечення. При тому, знаходячись далеко від дітей та онуків, вони страждають від занепокоєння за дітей, боязні втратити один одного та депресивного відчуття самотності й власної незатребуваності. Перед дітьми постає вибір: або комусь їхати за кордон, проживати з батьками та доглядати їх або забрати батьків в Україну.

Перший варіант вимагає від дітей заради благополуччя батьків кинути Батьківщину, залишити власних дітей, подружжя, роботу тощо. Водночас діти добре усвідомлюють, що другий варіант для літніх батьків, які перенесли інфаркт та інсульт, мають багато побічних захворювань та з цієї причини є залежними від медикamentів, в умовах українського недосконалого медичного забезпечення це означає погіршення стану здоров'я та скорочення тривалості життя.

Виходимо з імперативу про те, що людина є цінністю та не має бути середовищем для іншого, тобто слугувати засобом досягнення його цілей. Присвятити своє життя догляду за батьками, надати цьому безперечної цінності – означає поставитись до власної сім'ї як до середовища, бачити в дітях, подружжі та інших лише засоби, що допомагають реалізації особистих цілей: віддати шану батькам, надаючи допомогу, якої ті потребують. З іншого боку, забравши батьків в Україну, з позиції дітей означає розглядати їх в якості середовища, яке дозволяє задовольнити власні потреби у прояві синівської турботливості й милосердя, при тому поставивши під загрозу батьківське здоров'я.

У цій ситуації у дітей виникає почуття тривоги, що пов'язане з роздумами про правильність вибору та відповідальності за власні вчинки стосовно батьків. Подібне почуття тривоги, переживають і батьки в ситуації вибору, боячись завдати зайвого клопоту дітям, стати тягарем, зламати їхнє особисте життя, кар'єру тощо.

Разом з почуттям тривоги у ситуації вибору виникає почуття покинутості. Екзистенціальний зміст «покинутості» полягає в тому, що людина у ситуації вибору не може опертися на однозначні моральні, духовні або ціннісні імперативи, що вироблені суспільством. Опиняючись перед вибором, людина залишається наодинці із собою, приймає рішення, спираючись на внутрішнє відчуття, виходячи з власних критеріїв про правильність вчинків.

Якщо навіть людина радиться з близькими, друзями, психологом та іншими – в ситуації вибору, вони лише створюють умови для прийняття людиною самостійного рішення. Тобто сформулювавши свою проблему, поставивши запитання іншому, людина все одно самостійно обирає той чи інший варіант виходу із складної життєвої ситуації. Більше того, підсвідомо схилиючись до певного варіанту вирішення проблеми, людина свідомо звертається за порадою до тих, від кого очікує підтвердження правильності власних думок.

Екзистенціалісти говорять про те, що отримати істину про себе, пізнати себе, зрозуміти власну сутність, розкрити свій внутрішній світ можна лише за допомогою іншого. Взаємодія двох індивідуальностей,

суб'єктів, вільно думуючих особистостей створює цілий світ, що Ж. Сартр називає «інтерсуб'єктивністю» і в якому людина вирішує хто Вона та ким є Інший.

Ситуація вибору завжди пов'язана зі свободою. По-перше, зі свободою рішень, які обираються. По-друге, рішення впливають з цінностей, які людина визначає для себе. По-третє, цінності надають сенсу людському життю, формуючи відповідальність. По-четверте, відповідальність людина несе за все, що вона робить, за свої вчинки, за своє існування, за те, якою вона є. «Людина, яка на щось наважується та усвідомлює, що обирає не лише своє власне буття, але що вона ще й законодавець, який обирає одночасно з собою все людство, не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності» [4, 325].

Отже, у філософському вимірі похилий вік як перехід від зрілості до старості характеризуємо зміною парадигми. Відбувається перехід від споживацької парадигми, за якої підлаштованість під середовище використовується для задоволення власних потреб до парадигми організації та охорони середовища, піклування про нього. Потреба в організації середовища виникає у літньої людини з розуміння того, що будь-який цінний результат вимагає його прогнозування та прикладання певних зусиль. Життєвий досвід помилок і втрат, боязнь зашкодити іншим своїми діями, необхідність врахування власного впливу на середовище, посилює суб'єктивність людини похилого віку. Під останньою розуміємо, що людина відповідальна за своє існування у світі, за організацію власного буття в ньому, а також при виборі життєвих стратегій вона відповідальна за інших. З одного боку, як суб'єкт вона виділена із середовища, з іншого – вона обмежена ним.

Ситуація вибору завжди пов'язана з такими екзистенційними почуттями, як тривога, самотність, покинутість, свобода. Тривога виникає при оцінюванні правильності вибору. Рішення людина приймає завжди на самоті, а покинутість проявляється в тому, що при цьому вона не може опертися на суспільно визнані імперативи, лише на вироблені на їх основі власні критерії. Повна відповідальність людини похилого віку за себе, середовище, оточуючих, впливає на характер соціальних взаємодій, що забарвлюється співчуттям і турботою.

Взаємозв'язки із суспільним середовищем у похилому віці послаблюються. Наприклад, на початкових етапах особистісного становлення дитина має бути залученою до соціокультурного середовища, що забезпечує її соціалізацію, а у подальшому розвитку – задоволення когнітивних потреб, виконання професійної діяльності, спілкування й т.д. У похилому віці, коли соціокультурні норми

засвоєні, зменшені комунікації, пов'язані з трудовою діяльністю, зростає потреба відокремлення від суспільства для набуття самоідентифікації, цілісності Я, морального зростання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Косилова Е.* Философия возраста. Взаимосвязь экзистенциального и познавательного взросления человека. – М. : Ленанд, 2014. – 160 с.
2. Мамардашвили М. Психологическая топология пути. М.Пруст «В поисках утраченного времени». – СПб : ТОО «Журнал Нева», 1997. – 560 с.
3. *Лишаев С. А.* Горизонты старости: типология и экзистенциальное содержание // *Mixtura verborum`2006: топология современности* : сб. ст. / под общ. ред. С.А. Лишаева. – Самара : Самар. гуманит. акад., 2007. – 180 с.
4. *Сартр Ж. П.* Экзистенциализм – это гуманизм / пер. А. А. Санина // *Сумерки богов* : перевод / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – С. 319-344.
5. *Эпштейн М.* К философии возраста: Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов // *Звезда*. – 2006. – № 4. – С. 200-211.

Тополь О. В. Философия пожилого возраста: парадигмальный контекст.

Исследованы парадигмы философии возраста: экзистенциальная, гносеологическая, детская и взрослая. Охарактеризована роль среды в развитии личности, установлены связи между организмом и средой. Проанализированы основные этапы перехода от детской к взрослой парадигме: крах иллюзий, изменение запросов к среде, учет своего влияния на нее, организация и охрана среды. Дано понимание субъективности человека в экзистенциализме. Приведены примеры ситуаций выбора, которые всегда связаны с экзистенциальными чувствами: тревогой, одиночеством, свободой. Отмечено, что усиливают субъективность человека пожилого возраста ответственность за себя и других, жизненный опыт ошибок и потерь, потребность в заботе об окружающих.

Ключевые слова: философия возраста, парадигма, организм, среда, субъективность, ситуация выбора.

Topol O. V. Philosophy of elderly: paradigmatic context.

Paradigms of age philosophy which investigated: existential, epistemological, children and adults. Role of the environment in the development of personality is described; relations between the organism and the environment are installed. Main stages of the transition from child to adult paradigm are analyzed: crash of illusions, change of requests to environment and taking into account the own influence on it, organization and protection of

the environment. Understanding of human subjectivity in existentialism is filed. Examples of situations of choice, which is always associated with existential feelings – anxiety, abandonment, loneliness, freedom are shown. Is noted that amplification of elderly people subjectivity is caused by responsibility for themselves and others, life experience of mistakes and losses, need for care of environment.

Keywords: philosophy of age, paradigm, organism, environment, subjectivity, choice situation.

Козирєва Н. В.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПРОЗА В «РОМАНТИЦІ ВІТАЇЗМУ» М. ХВИЛЬОВОГО

У статті розглянуто основні риси «інтелектуальної прози», що є характерними для творчості Миколи Хвильового – відомого українського митця, прихильника «психологічної Європи» в художній літературі, фундатора «романтики вітаїзму», організатора літературного руху 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Йдеться про нашарування в одному творі різних літературних жанрів (текст у тексті); прагнення автора залучати інтелект читача до аналізу та самоаналізу; безперервну циркуляцію смислів, що належать до різних рівнів рефлексії; витворювання автором власної міфології з переважанням у ній вільного, часто пародійного авторського трактування та іронічної відстороненості письменника; відкритий фінал твору, що дозволяє читачеві уявляти себе співавтором тощо. Враховуючи зазначені риси «інтелектуальної прози», у статті аналізуються твори М. Хвильового на прикладі «Вступної новели» та «Арабесок».

Ключові слова: філософська антропологія, інтелектуальна проза, «романтика вітаїзму», сміхові інтенції, іронія, жарт.

Сучасні літературознавство та філософія виявляють значний інтерес до творчості Миколи Хвильового. Читачі та науковці ХХІ ст. мають змогу пересвідчитися в справжній майстерності талановитого письменника, дальновидного стратега, який символізував прагнення української культури до європейськості та її мрії вирватися з «трясовини» провінційності.

Зусиллями критиків і літературознавців декількох поколінь (В. Агєєва, Ю. Безхутрий, О. Білецький, О. Дорошевич, М. Жулинський, С. Єфремов, Ю. Лавріненко та інші) запропоновано плідні, хоча нерідко й суперечливі, інтерпретації багатьох творів М. Хвильового. Філософські аспекти його творчості аналізують у своїх